

УДК 811.161.2'373.45-112+81'282

DOI: <https://doi.org/10.31499/2415-8828.2.2025.346988>Валентина Титаренко*

ЗАПОЗИЧЕНІ НАЗВИ ОСІБ У ПРОФЕСІЙНО-ВИРОБНИЧІЙ ЦАРИНІ В ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ XVI–XVII СТ.

У публікації виявлено й проаналізовано запозичені назви осіб на позначення професійно-виробничої лексики, зокрема зазначено, з яких мов вони проникали, через яке посередництво: переважна більшість слів сягають германських мов, до староукраїнської мови потрапляли через польське посередництво, про що свідчить фонетична й морфемна структура лексем. Чеського джерела сягає слово *кухар*. При характеристиці слів відображено варіативність у графічних записях слів іншомовного походження, особливості їх адаптації.

Основний масив аналізованих лексем на позначення професій було запозичено в українську мову протягом XVI–XVII ст., проте деякі слова іншомовного походження, як-от *кухмистр*, перейшли з попередньої мовної епохи. Хоч лексеми *кухар* і *фурман* не зафіксовані в ССУМі безпосередньо, імовірно, вони функціювали вже в XIV–XV ст., оскільки від них наявні похідні утворення: власна назва *Коухаревци* та стійке словосполучення *фоурманскии воз*. Згідно з даними «Словника української мови», лексеми *грабар*, *кушнір*, *муляр*, *римар*, *слюсар*, *цехмістр*, *фурман*, *кухар* зберегли свою семантику в українській мові без змін. Зазначимо, що деякі лексеми нині належать до маркованої лексики: *фурман* є застарілим, а *римар* – розмовним.

Значна частина цих запозичень перейшла до пасивного запасу через зникнення реалій, які вони позначали. Активне поширення і вживання цих слів у XVI–XVII ст. підтверджено наявністю похідних утворень і їхнім переходом у власні назви. Водночас ці лексеми зазнали мінімальних семантичних змін: лише слова *кухмістр* і *слюсар* розширили свої семантичні структури.

Важливо, що паралельно з цими запозиченнями в аналізованій період функціювали питомі українські відповідники (наприклад, *кухар* – *варник*, *грабар* – *копач*, *зекгармистрь* – *часовник*, *кушнір* – *замшник*, *фурман* – *возник*), однак згодом їх витіснили слова іншомовного походження.

Ключові слова: агентив, тематична група, лексико-семантичні зміни, мовні контакти, запозичення, лексико-семантичний варіант, північноукраїнське наріччя, пам'ятки.

Tytarenko Valentyna. Borrowed names of persons in the professional and industrial sphere in northern Ukrainian monuments of the 16th – 17th cc.

The publication identifies and analyzes borrowed names of individuals to denote professional and industrial vocabulary, in particular, it indicates from which languages they penetrated, through which mediation: the vast majority of words come from Germanic languages, and entered the Old Ukrainian language through Polish mediation, as evidenced by the phonetic and morpheme structure of the lexemes. The word *cook* dates back to the Czech source. The characteristics of the words reflect the variability in the graphic records of words of foreign origin, the peculiarities of their adaptation.

Most of the lexemes of the analyzed group were borrowed in the 16th – 17th cc. According to the materials of the Ukrainian State University, the word of foreign origin *kuhmystr* came from the previous linguistic era. Probably, in the 14th – 15th cc., the lexemes *kukha(r)*, *furman* also functioned, although they themselves are not recorded in the SSUM, but there are derivatives from them: the proper name *Koukharevtsy*, the stable phrase *furmanskyi voz*. According to the materials of the SSUM, the following words remained in use in the Ukrainian language without semantic changes: *grabar*, *kuhar*, *kushnir*, *mulyar*, *rymar*, *slyusar*, *tsehmistr*, *furman*. Some lexemes belong to marked vocabulary, in particular: *furman* to obsolete, *rymar* to colloquial. A significant part of these borrowings passed into the passive voice due to the disappearance of the realities they denoted. Their spread and active use in the Ukrainian language from the 16th – 17th cc. is evidenced by derivative formations, transition to proper names, etc.

Derivatives – common and proper names – were actively formed from the analyzed borrowed agents, which indicates their active functioning in the language, however, such lexemes underwent minor semantic shifts: from the analyzed words, only the semantic meaning in the word *kuhmystr*, *slyusar* expanded.

Some words in the analyzed period had specific equivalents (for example, *kuhar* – *varnyk*, *hrabar* – *kopach*, *kushnir* – *zamshnyk* etc.), but for certain reasons, borrowed words continued to be used in the Ukrainian language.

Keywords: agentiv, thematic group, lexical-semantic changes, language contacts, borrowings, lexical-semantic variant, North Ukrainian dialect, monuments.

Вступ. Реалії дійсності та поняття, пов'язані з професійно-виробничою ділянкою життєдіяльності поліщуків у досліджуваній період активно поповнювалися номенами з чужих мов. На організацію суспільно-політичного й професійно-виробничого життя українців значно вплинуло прийняття магдебурзького права, належність до Речі Посполитої тощо.

Назви осіб в українській мові XVI–XVIII ст. описувала О. Кровицька, предметом дослідження авторки були й запозичені назви [Кровицька 2002; Кровицька 2003]. Агентиви як складники виробничо-професійної лексики аналізували М. Худаш (на матеріалі рукописних пам'яток Львівського Ставропігійського братства кінця XVI – початку XVII ст.) [Худаш 1960; Худаш 1961], В. Горобець

* Валентина Титаренко, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови та методики її навчання Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, Україна); ktytar@ukr.net.

(перша половина XVIII ст.) [Горобець 1971]. Зміни в окресленій тематичній групі в XVI–XVIII ст. простудіювала С. Гриценко [Гриценко 2017].

Мета дослідження – схарактеризувати особливості функціонування слів іншомовного походження на позначення осіб у професійно-виробничій групі лексики, виявленої в північноукраїнських ділових пам'ятках XVI–XVIII ст., проаналізувати їхню еволюцію в українській мові.

Виклад основного матеріалу дослідження. До аналізу залучено пам'ятки ділового стилю, писані на території північноукраїнського наріччя в XVI – початку XVII ст. – Володимира, Житомира, Києва, Кременця, Луцька тощо. У студійованих текстах виявлено низку запозичених агентивів, не засвідчених у попередню мовну епоху, що свідчить про переймання їх у XVI–XVII ст. О. Кровицька зазначала, що «творення та функціонування назв осіб за родом діяльності та професією значною мірою пов'язані з дією позамовних чинників: економічним розвитком суспільства в цілому, процесами, що відбувалися у виробничій сфері в певній історичній ситуації, та ін.» [Кровицька 2003, с. 130]. Проникнення слів іншомовного походження в досліджувану групу лексики пов'язано з перейманням німецького права – магдебурзького – та запровадженням його укладу на українських землях. Це право надавало містам самоврядування та вможлилювало створення ремісничих цехів, у яких працювали різноманітні майстри, учні, часто під керівництвом цехмайстрів. Нижче проаналізуємо запозичені назви з окресленої царини, засвідчені в поліських пам'ятках. Найбільший вплив спостережено з германських мов.

В аналізованих пам'ятках поширена назва *грабарь* (стп. *grabarz*, свн. *grabaere*, *Gräber* (ЕСУМ I, с. 576)) ‘землекоп’: *и тежъ млынъ не реце Стыру... будовати есми былъ почаль коштомъ... своимъ власнымъ, ровы у двохъ мѣстьцахъ черезъ болоне, копаючи на полмили, за властный гроишъ свой грабари наймуючи* (Луцьк, 1585; АрхЮЗР I/I, с. 195); *...па(н) Дешко(в)ски(и) // позыва(л) кнѣза Ружи(н)ского ѿ бо(и) грабаро(в) свои(х) и ѿ пограбе(н)сѣ воло(в) до суду кгро(д)ского киевского...* (Київщина, 1595; ККПС, с. 75). Задokumentовано лексему й у власній назві, поширеній в аналізованому ареалі: *У Петра Грабара воловъ два* (Кременець, 1649; АрхЮЗР 3/IV, с. 142). Також у житомирській книзі наявне похідне утворення – *грабаровъ* (СЛУМ 7, с. 256). У процесі розвитку від слова активно з'являлися новотвори – *грабаренко*, *грабаривна*, *грабаровати*, *грабарській*, *грабарчук*, *грабарка*. У сучасній українській мові лексема перейшла до пасивного розряду. Зі значенням ‘землекоп’, як синонім до *грабар*, у староукраїнській період уживалося слово *грунтарь* / *кгрунтарь* (СЛУМ 7, с. 143), яке в північноукраїнських пам'ятках не виявлено. Лексема *гра́бар* довгий час зберігалася в українській мові. У лексикографічних працях (СУМ-11, СУМ-20) як омонімну форму подано діал. *граба́р* ‘гробокопач’ (СУМ II, с. 150). Із семантикою ‘землекоп’ і ‘гробокопач’ лексема функціювала в польській мові в XVI ст. (BES I, с. 469). Імовірно, що в староукраїнську мову лексема проникла лише з першим значенням, оскільки в «Лексиконі словено-латинським» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського подано латинський відповідник *fossor* ‘землекоп’ (ЛСЛ, с. 441), семантика ‘гробокопач’ не засвідчена в словнику П. Білецького-Носенка (Б.-Нос., с. 105), проте наявна в праці Б. Грінченка (СГр I, с. 320).

Уживався в північноукраїнських пам'ятках германізм *зекгармистрь* / *зыкгармистрь* (стп. *zegarmistr*, нім. *Zeiger + Meister*) ‘годинникарь’: *зекга(р)мистрьъ которы(и) поправусть зекгара якубъ пушкарь беретъ ѿтъ зекгара ѿсобно съ ска(р)бу гдръского єї копъ гроше(и)* (Київ, 1552; ОКЗ, 33; цит. за СЛУМ 11, с. 214); *...славетны(и) па(н) Янь Має(в)ски(и), стары(и) ра(и)ца и цє(х)мистрьъ теперешны(и) цєху кова(л)ского тутюшны(и) володимє(р)ски(и), све(т)чи(л)сє, протєстова(л) и зъ велики(м) жалємъ у(с)ка(р)жалъ проти(в)ко славе(т)ному Петрови Обуговичови, зыкга(р)мистрови, принципалови, а шляхе(т)ному пану Ма(р)целянови Лясковському, ко(м)при(н)ципалови* (Володимир, 1646; ТУ, с. 330). Надалі лексема перейшла до пасивного складу.

Конвисарь (стп. *konwisar*, *konwisarz*, свн. *kann(en)-gisser* (BES I, с. 791)) ‘ремісник-ливарник’: *...при мнє возномъ купъци мєста Лво(в)ского Маты(с), абтика(р), Маты(и), ко(н)виса(р), Крыштофъ Торосови(ч), урьменинъ, и и(н)ши(х) купъцо(в) немало, ... мною, возны(м), и шляхътичомъ ѿ(с)ве(т)чили, абы было записано* (Луцьк, 1570; ТУ, с. 148). Фонетично лексема *конвисарь* оформилася в польській мові в XV–XVI ст., звідки потрапила у староукраїнську. У польських пам'ятках зафіксовано форми *kongisar*, *kongiser*, *kangiser* як особові назви. Можливо, у польській мові за аналогією до слова *konew* у першому складі *a* змінилося на *o* (BES I, с. 791). У німецькій мові слово мало семантику ‘ремісник-ливарник столового начиння з олова’. Лексема в аналізованих північноукраїнських пам'ятках виявлена лише один раз (однією цитатою представлено ілюстративний матеріал й у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» (СЛУМ 14, с. 222)). Як прочитуємо з контексту, стосується така назва львівських купців, тому можемо припустити, що в досліджуваному ареалі такий номен використовувався нечасто. Зі значенням ‘бляхар, покрівельник’

номен подано в праці П. Білецького-Носенка, також там наведено похідні утворення: *конвисаренко*, *конвисаривна*, *конвисарка*, *конвисаровати*, *конвисарській*, *конвисарство*, *конвисарчук* (Б.-Нос., с. 191). Лексему не зареєстровано в 11-томному «Словнику української мови», натомість у «Словнику української мови» в 20-ти тт. укладачі подали лексему з ремаркою *заст.*: [https://surl.li/tbstuz]: у цитатах Р. Іваничука та В. Шевчука назва вжита як історизм зі стилістичною метою.

Чеського джерела сягає слово *кухарь* (п. *kucharz*, ч. *kuchař* (BS, с. 112)) ‘куховар’: *На початку ро(з)даньє за(м)ку Володимє(р)ского, водлє попису реистра самого кназа старостина, то єсть: ... село Мокре(ц), кухары, бобровники были, даль король Алекса(н)дро ж князю Миха(и)лу Козъце* (Луцьк, 1545; ЛМ, с. 182); *А меновите на ча(сть) є(з)[о] м(л). п̃на Михалову зо(с)та(л)сє млы(н)... а з слу(з), в Ко(р)нинє мєшкаючи(х), напє(р)вє(и) па(н) Кє(л)би(ц)ки(и), Шумо(в)ски(и) Я(н), куха(р) Маты(с), куха(р) О̀на(ц)ко Жеребило...* (Житомир, 1609; ДМВН, с. 198). Автори словника богемізмів у польській мові стверджують, що дериват *kuchař* міг утворитися в чеській, оскільки дієслово *kuchati* відомо лише чеській і словенській мовам (BS, с. 112). Номена не зафіксовано в ССУМі, проте від нього наявне похідне утворення – власна назва *Коухаревци* (ССУМ І, 531). Виявлено деривати – *кухарський*, *кухенный / кухонный* (СЛУМ 15, с. 203–204); *кухаренко*, *кухаровати*, *кухарській*, *кухарство*, *кухарчук* (Б.-Нос., с. 202). У староукраїнських текстах уживався й фемінатив *кухарка* зі значенням ‘кухарка’ слово не було поширено в аналізованих пам’ятках, а лише із семантикою ‘жінка, яка служить у домі кому-небудь: служниця’: *пан мой не маєт в себе жоны, одно дей у себе кухарку поведил, и там ее отослал, где был взял* (Луцьк, 1564; АрхЮЗР 8/ПІ, с. 92). Синонімом до слова *кухарь* було питоме слово *варникъ* ‘кухар’ (1650, ЛСЛ; с. 432; цит. за: СЛУМ 3, с. 179). Лексема активно використовується в сучасній українській мові з низкою спільнокоренових утворень: *кухарка*, *кухарочка*, *кухарство*, *кухарський*, *кухарчук*, *кухарювати*, *куховар*, *куховарити*, *куховарка*, *куховарня*, *куховарочка*, *куховарство*, *куховарський*, *куховарчин* (СУМ IV, с. 420).

Із германських мов через польське й чеське посередництво запозичено лексему *кухмістръ* (п. *kuchmistrz*, стч. *kuchmistr*, нвн. *Küchenmeister* (ЕСУМ ІІІ, с. 164)), яку виявлено ще попередню епоху (ССУМ І, с. 531). Слово мало в староукраїнській мові значення ‘старший над кухарями, керівник кухні: кухмістер’ та ‘почесний титул сановника, який відав королівською кухнею: кухмістер’. Найімовірніше, з другою семантикою засвідчено номен у північноукраїнській пам’ятці: *Напєре(д) Петрѣ, кухмістрѣ его к(р). м(л)., прадє(д) тепєрєшнєго повода, мє(л) за собою Ю(р)шанку, по которо(и) взя(л) имє(н)я в Литѣвє, на Волину и тут тѣє в Киевскомѣ воево(д)ствє и сплоди(л) сына Миколая* (Київщина, 1600; ККПС, с. 132). Поряд з лексемою в аналізованій пам’ятці засвідчено й похідні утворення: *кухмістровичъ* ‘син кухмістера’: *дєда и ѿ(т)ца и их самыхъ прозывали по про(д)ку и(х) Петру Кухмістровичами* (Київщина, 1600; ККПС, с. 132); *кухмістровский* ‘кухмістерський’: *...и має(т)ности и(х) – кухмістровскими* (там само); *кухмістровство* ‘посада кухмістера’: *то(т) уря(д) кухмістро(в)ство его к(р) м(л) давно в дому и(х) м(л) п̃но(в) Дорогоста(и)ских было, и дє(д) и прадє(д) кухмістрами были* (там само, с. 140). У слові *кухмістр* первинне значення перейшло на другий план, оскільки лексема ускладнилася ще одним семантичним варіантом ‘власник невеликого ресторану’ (СУМ IV, с. 420). Нині номен марковано як застарілий.

Функціював германізм *кушнеръ* (стп. *kusznierz*, свн. *kürsenoere*, *kurs(e)ner*, нвн. *Kürschner* (ЕСУМ ІІІ, с. 170–171)) ‘назва людини, що вичиняє хутро’: *Затымъ ключникъ луцки(и) панѣ Загоровски(и) да(л) на(м) рє(и)стрѣ приходовѣ владу своего, што он на ключъ луцки(и) з мѣста берєтъ: на кравцо(х) дєсєтъ копѣ грошє(и), на шєвцо(х) дєсєтъ копѣ грошє(и), на кушнерє(х) дєсєтъ копѣ грошє(и), на дубаснико(х) ѿсмѣ копѣ грошє(и)* (Луцьк, 1545; ЛМ, с. 180); *савєтныє пановє Алекса(н)дє(р) Сизоновичи, Игнатѣ Булышка и Григори(и) Лукашєви(ч), мє(с)чанє лу(ц)киє, кушнери, противко Во(и)тєхови Лє(н)дзє и Янови Кирови з Бродо(в), и Ви(л)гє(л)мови, купцови з Замостя, што(м), купцо(м), на я(р)ма(р)ку тутошнє(м) Володимє(р)скомѣ збо(р)но(м) будучи(м), принципало(м) и и(х) помо(ч)нико(м), и(м) самы(м) имєны и про(з)ви(с)ки добрє вєдомы(м) и знаємы(м), свє(т)чили и протє(с)товалисє ѿ то...* (Володимир, 1638; ТУ, с. 308). У староукраїнський період також утворено низку похідних слів: *кушнѣрка / кушнерка*, *кушнєрський*, *кушнѣрчикъ* (СЛУМ 15, с. 207–208); *кушніренко* (Б.-Нос., с. 202). Лексема мала питомий відповідник *замишник* (СЛУМ 10, с. 106). Зі значенням ‘фахівець, що вичиняє хутро із шкури та шиє хутряні вироби’ назва *кушнір* засвідчена в «Словнику української мови» (СУМ IV, с. 425), на сучасному етапі переходить до пасивного вжитку через зникнення потреби в таких фахівцях. Від лексеми утворено низку похідних *кушнірство*, *кушнірський*, *кушнірувати* (СУМ IV, с. 425).

У луцькій книзі виявлено запозичення *римаръ* (п. *rymarz*, нім. *Rieter* (Brückner, с. 472)) ‘сідляр; той, хто виготовляє речі зі шкіри; шорник’: *И што тєжѣ побрали в мєщанѣ луцкихъ: в пана Ермолы дєвєтъ поясовѣ взяли и пограбили, в Симовона Ш(р)мєнина ѿ(т) мєстца шє(ст) грошє(и) взѣ(ли), Богданова*

Половчиха $\omega(t)$ мєстца два гроши, в Савки в римара $\omega(t)$ мистца два поасы взяли и пограбили, в Сушка римара $\omega(t)$ мєстца два поасы взяли и пограбили, Томко рима(р) $\omega(t)$ мєстца три грѣши далѣ (Луцьк, 1581; ТУ, с. 188). У словнику П. Білецького-Носенка, окрім *римар* ‘шкіряник; шорник’, зареєстровано низку похідних: *римаренко*, *римаривна*, *римаровати*, *римарській*, *римарство*, *римарчук*, *римарщина* (Б.-Нос., с. 313). Зі значенням ‘шорник’ подано назву в лексикографічній праці Б. Грінченка (СГр IV, с. 16), також тут задокументовано похідні утворення *римаренко*, *римарчук* (СГр IV, с. 16). У «Словнику сучасної української мови» лексема маркована як розмовна й рідковживана, але зі значною кількістю похідних утворень: *римаренко*, *римариха*, *римарівна*, *римарка*, *римарний*, *римарня*, *римарство*, *римарський* (СУМ VIII, с. 535). Усі похідні мали відповідник із початковим л, який виник унаслідок розподібнення: *лимар* ‘майстер, який виготовляє ремінну зброю’ (СУМ IV, с. 485) і под. У «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» лексему у формі *лимар* не засвідчено, а П. Білецький-Носенко подає варіант *лимар* із коментарем «зіпсуте» (Б.-Нос., с. 209). Зважаючи на ілюстративний матеріал, дібраний у праці П. Беринди до лексеми *замшиник* ‘майстер, який виготовляє замшу або вироби з неї’: *оусмошвець*: *Мѣховни(к)*, *зо зброи по(д)шиває(т)*, *Тлумоки робит. Замшиникъ, рымаръ, швець* (СЛУМ 10, с. 106), можемо припустити, що слова *кушнер*, *римар*, *замшиник* перебували в синонімічних відношеннях.

У фонетичному варіанті з ь написано в Литовській метриці слово *слѣсаръ* при описі Луцького замку (п. *ślusarz*, нім. *Schlosser* (ЕСУМ 5, 313)) ‘слюсар’: *што жъ нѣкоторыи мысливцы и слѣсаръ и иньшиє... ремесники, мешкаючи в мѣстѣ Володимѣ(р)скомъ и дома свои маючи..., мѣ(ст)ское земли вживаючи, а за него, старосту, заложившиє, жаднь(х) платовъ и подачокъ мѣ(ст)скихъ и по(д)во(д) давати и на(р)кану робити не хотятъ* (Луцьк, 1545; ЛМ, с. 170). Поряд ужито власну назву теж із ь: *Блажѣко Слѣса(р)*. У працях дослідників, які аналізували староукраїнську мову, лексема записана у варіанті *слюсар*. О. Кровицька подала форми *слюсаръ*, *слосаръ* ‘той, хто обробляє метал, виготовляє речі з металу’ та *слесаръ* [Кровицька 2002, с. 11, 149]; С. Гриценко задокументувала слово лише з варіантом *слюсар* [Гриценко 2017, с. 925]. Новотвори *слюсаренко*, *слюсаривна*, *слюсарка*, *слюсариха*, *слюсаровати*, *слюсарській*, *слюсарчукъ* подано в словнику П. Білецького-Носенка (Б.-Нос., с. 333); *слюсарство*, *слюсарський*, *слюсарювати* в дослідженні Б. Грінченка (СГр IV, с. 155). Упродовж розвитку в слові розвинулося значення від первинного ‘майстер, який виробляє замки’ до ‘робітник, який обробляє метали ручним або механізованим інструментом, а також складає, регулює, ремонтує машини та механізми’ (СУМ IX, с. 385). Лексема *слюсар* активно вживається й нині, маючи низку словотвірних похідних: *слюсарний*, *слюсарня*, *слюсарство*, *слюсарський*, *слюсарування*, *слюсарувати* (СУМ IX, с. 385–386).

Послугувалися писарі в аналізованих текстах лексемою *стельмахъ* (п. *stelmach*, нім. *Stellmacher* (Brückner, с. 512–513)) ‘возороб, колісник, каретник’: *...Павла Ми(х)новича, стѣ(л)маха манасти(р)ского, зранили и зби(ли), гроше(и) готовы(х), што при не(м) было, ко(н)я двѣ и гроше(и) осмъ личбы литовѣс[ко]ѣ, // з мошною ѿтнали* (Володимир, 1578; ТУ, с. 171). П. Білецький-Носенко зафіксував до слова *стельмах*, окрім значення ‘колісник’, також ‘тесляр’ та похідні утворення *стельмакивна*, *стельмаченко*, *стельмачка* (Б.-Нос., с. 340). Без очевидних семантичних змін назва засвідчена в «Словнику української мови»; виявлено також похідні утворення: *стельмаство*, *стельмаський*, *стельмахувати*, *стельмашити*, *стельмашня*, наведено також варіант з позначкою діал. *тесляр*, *тесля* (СУМ IX, с. 684).

У північноукраїнських пам’ятках задокументовано у фонетичних варіантах слово іншомовного походження *фурманъ*, *фо(р)манъ* (стп. *furman*, свн. *vuogman*, нім. *fuhrtmann* (BES I, с. 394)) ‘перевізник’: *И та(м), де(и), в Дорогостає(х): фо(р)ма(н) да(л) мыто гребѣ(л)ное ѿ(т) воза накла(д)ного и ѿ(т) друго [помилково зам. другого – прим. автора] поро(ж)него два гроши служебнику пана Янову, и ехали есмо чере(з) село, а потомъ, уѣхавши в дуброву, почали есмо кони кормити* (Луцьк, 1563; ТУ, с. 102); *Также, де(и), ѿны(и) фо(р)маны его бѣа вчорашиє(го) в недѣлю рано проѣхали были комору Луцкую* (Луцьк, 1565; ТУ, с. 110); *Тожъ ѿного з вѣзе(н)я выпустилъ, а того фуръмана выше(и) меновано(го), Лукъяна Пацянята [!], в ка(и)даны заливши, при собѣ зоставилъ, при которому и кони тыѣ, которые-(м) вѣ(р)ху поменялъ, собѣ тежъ привлацилъ* (Володимир, 1608; ТУ, с. 245). У «Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.» виявлено похідне утворення *фурманский воз* (ССУМ II, с. 503), хоч лексеми *фурман* не засвідчено. Германізм мав питомий відповідник *возникъ*, *возовикъ*, *возница*, *возатай* ‘візник, фурман’. Запозичення мало питомі відповідники *возатай*, *возникъ*, *возница*, *возовикъ* ‘візник, фурман’ (СЛУМ 4, с. 163, 183, 186). Лексема тривалий час функціювала в мові й витворила похідні номени: *фурманити*, *фурманка*, *фурманський*, *фурманувати*, проте вже в другій половині XX ст. усі кваліфіковано як застарілі (СУМ X, 655).

Активно використовувалася лексема *цехмистръ* (п. *cechmistrz*, нім. *Zechmeister* [Худаш 1961, с. 63]) ‘начальник цеху ремісників’: *Приходили на вря(д) кгородски(и) Володимерски(и)... славетные пѣве Кирило Демяновичъ, бурмистръ, Ма(т)фе(и) Де(м)кови(ч), ра(и)ца стары(и), сами ѿ(т) себе и имєне(м) колекго(в) своихъ, цє(х)мистро(в) и всего поспо(л)ства мѣста его королевское мило(сти) Луцкого, жалобливє ся уска(р)жаючи и ѿповєдаючи напротивко его мѣсти ве(л)можного пѣна пѣна Миколая Сєма(и)ка на Хупковє, ка(и)таляна бра(с)лавского, старосту и ключника луцкого...* (Володимир, 1608; ТУ, с. 245); *...урождєны(и) па(н) Янъ Котѣлуба(и)... (з) жалємъ великимъ ѿповєдалъ и протє(с)товалъ се на... цє(х)мистра Дємиди Милѹчє(н)ка...* (Житомир, 1635; АЖГУ, с. 189); *...славетны(и) па(н) Янъ Має(в)ски(и), стары(и) ра(и)ца и цє(х)мистръ тєперєшньны(и) цєху кова(л)ского тутюшны(и) володимє(р)ски(и), све(т)чи(л)сє, протєстєва(л) и зъ велики(м) жалємъ у(с)ка(р)жалъ проти(в)ко славе(т)ному Петрови Щбуговичови, зыкга(є)мистрови, принципалови, а шляхе(т)ному пану Ма(р)цєллянови Лясковъскому, ко(м)при(н)ципалови* (Володимир, 1646; ТУ, с. 330). У «Словнику української мови» германізм *цехмістр* засвідчено як варіант до *цехмайстер* ‘старшина цеху’ (СУМ XI, с. 205).

Лексему *майстеръ* запозичено з німецької мови, яка сягає латинського джерела (п. *majster*, нім. *Meister*, лат. *magister* (ЕСУМ III, с. 363)) ‘майстер, керівник’: *На рокахъ судовыхъ Володимерскихъ приточиласє справа з реєстру судового межи инстикгаторомъ тужєжъ и его дєляторами... и Березскими министрами, маистрами и бакаларами, позванными, за позво(м) земскимъ Володимерскимъ* (Володимир, 1640; АрхЮЗР I/6, с. 761). Активне використання в українській мові найменування *майстер* спричинило розширення його семантичного обсягу. Напевно, шляхом метафоризації основного значення ‘фахівець із якого-небудь ремесла’ розвинулося ‘той, хто досягає високої майстерності, досконалості в своїй роботі, творчості’; використовується слово також із семантикою ‘керівник окремої ділянки виробництва’, а в розмовному вжитку – ‘тєсля’ (СУМ IV, с. 599).

У староукраїнській мові із семантикою ‘муляр’ використовувалося кілька лексем (*мураръ, муляр*). Слово *муляр* (стп. *tularz*, свн. *tularere* (СЛУМ 18, с. 153)) функціювало як загальна назва: *Звонницю, которую мыслилемъ... муровати, если бы ми живота Господь продолжити рачиль, и южъ и муляру Петру Нѣмцу... на тую роботу золотыхъ сто, маючи зъ милостыни, задалємъ былъ, которое и тепєрь при немъ зостаєтъ* (Київ, 1631; ПКСДА II-1, с. 408 (цит. за: СЛУМ 18, с. 153)); і як власна назва: *ксєндзъ Анѣтоний Янишевѣський... противѣко... // Иванови муляреви, Иванови Попѣкови, што на Волѣцє недалеко Крижа Светого мешѣкают, ... //...оферовалсє... правѣне чынити не занєхати* (Луцьк, АрхЮЗР 3/IV, с. 154, 156, 157; (цит. за: СЛУМ 18, с. 153)). У словнику за редакцією Б. Грінченка лексема вжита з двома значеннями: ‘муляр’ і ‘маляр’ (СГр II, с. 254), а в «Словнику української мови» останній семантичний варіант не збережено, наведено лише ‘фахівець, майстер мурування’ (СУМ IV, с. 825).

Засвідчено на досліджуваній території також назву *мураръ* (стп. *murarz* (СЛУМ 18, с. 155)) ‘муляр’: *маршалокъ манастира Печерского, а..., слуга церковный печерский отчизный, а..., лучникъ св. Николы Пустынского, а Мазало, отаманъ Неводицкий, мураль замку Киевского, а..., архимандричий печерский человекъ, ... на том присягу учинили, ижъ то суть властные звєчистые озера церковные, к чему Ленковичи и сами их привели и того имъ допустили* (Київ, 1545; АрхЮЗР I/VI, с. 44 (цит. за: СЛУМ 18, с. 155)). Похідні утворення *мулярский, мулярчикъ, мурарчикъ* представлено зі львівських пам’яток та в «Лексисі...» Л. Зизанія (СЛУМ 18, с. 152–153).

На структурному рівні в аналізованих запозиченнях виокремлено різні суфіксальні форманти. Лексеми *грабар, конвисаръ, кухар, римар, слѣсар* проникли до староукраїнської мови із суфіксом *-ar*, адаптованим у польській мові з німецького *-er* (пор. етимони: стп. *grabarz*, свн. *grabaere, Gräber* (ЕСУМ I, с. 576); стп. *konwisar, konwisarz*, свн. *kann(en)-gisser* (BES I, с. 791); *кушнеръ* (стп. *kusznierz*, свн. *kürsenoere, kurs(e)ner*, нвн. *Kürschner* (ЕСУМ III, с. 170–171); *римаръ* (п. *rymarz*, нім. *Riemer* (Brükner, с. 472); (п. *ślusarz*, нім. *Schlosser* (ЕСУМ 5, с. 313)). Суфікс *-ar* – один із найпродуктивніших праслов’янських афіксів, на походження якого немає єдиного погляду – чи питомий, чи запозичений (дет. [Кровицька 2002, с. 73]. Із цим елементом у пам’ятках функціює велика кількість новотворів, утворених на основі питомої чи запозиченої лексеми. Водночас лексема *кухар* є цілісним запозиченням із чеської мови (пор. п. *kucharz*, ч. *kuchař* (BS, с. 112)), оскільки в нашій мові не засвідчено форми *кухати*. За спостереженнями О. Кровицької, «похідні слова з суфіксом *-аръ* виступають з такими загальними словотвірними значеннями: 1) “особа – виконавець певної дії”, 2) “особа – носій процесуальної ознаки”, 3) “особа – носій предметної ознаки”, 4) “особа – носій певної атрибутивної ознаки”» [Кровицька 2002, с. 75]. Усі виявлені в північноукраїнських текстах запозичення з аналізованим суфіксом мають семантику ‘особа – виконавець певної дії’.

Слово *кушнер* (пор. етимони: стп. *kusznierz*, свн. *kürsenoere*, *kurs(e)ner*, нвн. *Kürschner* (ЕСУМ III, с. 170–171)) через польське посередництво адаптувалося в мові з формантом -ер.

У словах *зегармистр* / *зекгармистр* (стп. *zegarmistr*, нім. *Zeiger + Meister*), *кухмистр* (п. *kuchmistrz*, стч. *kuchmistr*, нвн. *Küchenmeister* (ЕСУМ III, с. 164)), *цехмистр* (п. *cehmistrz*, нім. *Zechmeister* [Худаш 1961, с. 63] вичленовується компонент *мистр*. Такі лексеми утворилися в німецькій мові (свн. *meister*), яка сягає латинського джерела (лат. *magister*) (BES I, с. 192–193). У досліджуваних текстах активно вживалися ще назви з інших тематичних груп зі складником *мистр* – *бу(р)мистр* (стп. *burmistrz*, *burgmistrz*, свн. *burgermeister* (BES I, с. 97; II с. 192–193)) ‘бургомістр: виборний голова міського самоврядування за магдебурзьким правом’; *ротмистр* (п. *rotmistrz*, нім. *Rittmeister* (ESB, с. 519–520)) ‘ротмістр’.

Лексема *мистр* у староукраїнській мові використовувалася й самостійно, яка, враховуючи фонетичне оформлення, проникла через польське посередництво (п. *mistrz*, свн. *meister* (BES I, с. 192–193)) й була багатозначною ‘магістр: голова духовного або рицарського ордену’, ‘майстер’, ‘учитель; наставник; учений богослов’, ‘кат’. В аналізованих текстах виокремлена лексема вжита лише зі значенням ‘кат’: ...и(ж) бы(л) человек поде(и)зрань(и), кгра(ч), ка(р)чемъникъ, в таково(м) учи(н)ку пере(д) ты(м) быть ѡ(т) людє(и) ѡбъвинєны(и), (к) тому и мистръ с Ко(в)ла на (и)ме Ве(ц)славъ пове(д)и(л), иж пере(д) ты(м) тому Цыга(н)кови ѡ(н) уху урєзалъ, и у Прєнкєра єго в Сокали бил, а товаришо(в) єго трє(х) повєсилъ (Володимир, 1587; ТУ, с. 212); И на учинє(н)є тоє є(к)зекуции на(д) тымъ о(б)винєнымъ для небы(т)ности мистра ту(т), в Кремє(н)цу, до дня два(д)цєт пє(р)вого мца авьгуста о(т)кладаємъ (Кременець, 1609; СР, с. 146).

Висновки. Більшість лексем аналізованої групи були запозичені в XVI–XVII ст. За матеріалами ССУМу, із попередньої мовної епохи перейшли слова іншомовного походження (*кухмистр*). Напевно, функціювали в XIV–XV ст. лексеми *куха(р)*, *фурман*, хоч вони не зафіксовані в ССУМі, проте від них наявні похідні утворення: власна назва *Коухарєвци*, стійке словосполучення *фоурманскии воз*. За матеріалами СУМу, без семантичних змін в українській мові залишилися слова: *грабар*, *кушнір*, *муляр*, *римар*, *слюсар*, *цехмістр*, *фурман*, *кухар*. Окремі лексеми належать до маркованої лексики, зокрема: *фурман* – до застарілої, *римар* – до розмовної. Значна частина з цих запозичень перейшла до пасиву через зникнення реалій, які вони позначали. Про їхнє поширення й активне вживання українській мові від XVI–XVII ст. свідчать похідні утворення, перехід у власні назви тощо, проте такі лексеми зазнавали незначних семантичних зрушень: з проаналізованих слів лише розширилися семантичні значення в словах *кухмістр*, *слюсар*. До низки слів в аналізований період функціювали питомі відповідники (наприклад, *кухар* – *варник*, *грабар* – *копач*, *зекгармистр* – *часовник*, *кушнір* – *заминник*, *фурман* – *возник* тощо), але з певних причин надалі їх витіснили слова іншомовного походження.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Б.-Нос. – Білецький-Носенко, П. (1966). *Словник української мови*. Київ, 419 с.

АЖГУ – Мойсієнко, В. М. (підгот. до вид.) (2004). *Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік*. Житомир, 256 с.

АрхЮЗР – *Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временной Комиссіей для разбора древних актов* (1859–1914). Ч. 1–8. Київ.

ДМВН – Німчук, В. В. і Русанівський, В. М. (упоряд.). (1981). *Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.* 3б. док. Київ, 316 с.

ЕСУМ – Мельничук, О. С. (ред.) (1982–2012). *Етимологічний словник української мови*. У 7 т. Київ.

ККПС – Боряк, Г. В., Гирич, Т. Ю. і etc. (підгот. до вид.). (1991). *Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)*. 3б. док. Київ, 344 с.

ЛМ – Сохань, П. С. (ред.) (2005). *Литовська Метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року*. Київ, 600 с.

ЛСЛ – *Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського* (1973). Київ, 539 с.

СГр – Грінченко, Б. (упоряд.) (1996–1997). *Словарь української мови*. У 4 т. Київ.

СлУМ – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* (1994–2022). Вип. 1–18. Львів.

СР – Боряк, Г. В. і etc. (упоряд.) (1993). *Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.* Збірник документів і матеріалів. Київ, 357 с.

ССУМ – *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* (1977–1978). У 2 т. Київ.

СУМ – Білодід, І. К. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови*. В 11 тт. Київ.

ТУ – Кравченко, В. М. і Яковенко, Н. М. (упоряд.) (1990). *Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина*. Київ, 408 с.

BES – Bańkowski, A. (2000). *Etymologiczny słownik języka polskiego*. Т. 1–2. Warszawa.

Brückner – Brückner, A. (1957). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków, 806 s.

BS – Basaj, M. & Siatkowski, J. (2006). *Bohemizmy w języku polskim. Słownik*. Warszawa, 501 s.

ESB – Boryś, W. (2005). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków, 863 s.

ЛІТЕРАТУРА

- Білоусенко, П. І. (1993). *Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду)*. Київ, 215 с.
- Горобець, В. Й. (1971). Особливості розвитку сільськогосподарської та побутово-виробничої лексики в українській мові першої половини XVIII ст. [У:] *Мовознавство*, 5, 56–64.
- Гриценко, С. (2017). *Динаміка лексики української мови XVI–XVII ст.* Київ, 936 с.
- Винник, В. О., Горобець, В. Й. і Карпова, В. Л. etc. (1983). *Історія української мови. Лексика і фразеологія*. Київ, 743 с.
- Кровицька, О. (2003). Назви осіб за родом діяльності і професією в пам'ятках української мови XVI–XVIII ст. [У:] *Гриценко, П. і Хобзей, Н. (ред.). Діалектологічні студії. 1: Мова в часі і просторі*. Львів, 130–148.
- Кровицька, О. В. (2002). *Назви осіб в українській мовній традиції XVI–XVIII ст.: Семантика і словотвір*. Львів, 213 с.
- Худаш, М. Л. (1960). Виробничо-професійна та адміністративно-юридична лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст.: (з матеріалів рукоп. пам'яток Львівського Ставропігійського братства). [У:] *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ, II, 86–123.
- Худаш, М. Л. (1961). *Лексика українських ділових документів к. XVI – поч. XVII ст.: На матеріалах Львівського Ставропігійського братства*. Київ, 164 с.

REFERENCES

- Bilousenko, P. I. (1993). *Istoriia sufiksnoi systemy ukrainskoho imennika (nazvy osib cholovichoho rodu)* [History of the suffix system of the Ukrainian noun (masculine names)]. Kyiv, 215 s. (in Ukrainian)
- Horobets, V. Y. (1971). Osoblyvosti rozvytku silskohospodarskoi ta pobutovo-vyrobnychoi leksyky v ukrainskii movi pershoi polovyny XVIII st. [Peculiarities of the development of agricultural and household and production vocabulary in the Ukrainian language of the first half of the 18th c.]. [In:] *Movoznavstvo*, 5, 56–64. (in Ukrainian)
- Hrytsenko, S. (2017). *Dynamika leksykonu ukrainskoi movy XVI–XVII st.* [Dynamics of the vocabulary of the Ukrainian language of the 16th – 17th cc.]. Kyiv, 936 s. (in Ukrainian)
- Vynnyk, V. O., Horobets, V. Y. i Karpova, V. L. etc. (1983). *Istoriia ukrainskoi movy. Leksyka i frazeolohiia* [History of the Ukrainian language. Vocabulary and phraseology]. Kyiv, 743 s. (in Ukrainian)
- Krovytska, O. (2003). Nazvy osib za rodom diialnosti i profesiiei v pamiatkakh ukrainskoi movy XVI–XVIII st. [Names of persons by occupation and profession in Ukrainian language monuments of the 16th – 18th cc.]. [In:] Hrytsenko, P. i Khobzei, N. (eds.). *Dialektolohichni studii. 1: Mova v chasi i prostori*. Lviv, 130–148. (in Ukrainian)
- Krovytska, O. V. (2002). *Nazvy osib v ukrainskii movnii traditsii XVI–XVIII st.: Semantyka i slovotvir* [Personal names in the Ukrainian linguistic tradition of the 16th – 18th cc.: Semantics and word formation]. Lviv, 213 s. (in Ukrainian)
- Khudash, M. L. (1960). Vyrobnicho-profesiina ta administratyvno-yurydychna leksyka ukrainskykh dilovykh dokumentiv kintsia XVI – pochatku XVII st.: (z materialiv rukop. pamiatok Lviv. Stavropihiiskoho bratstva) [Industrial-professional and administrative-legal vocabulary of Ukrainian business documents of the late 16th – early 17th c.: (from materials of manuscript monuments of the Lviv Stavropigian Brotherhood)]. [In:] *Doslidzhennia i materialy z ukrainskoi movy*. Kyiv, II, 86–123. (in Ukrainian)
- Khudash, M. L. (1961). *Leksyka ukrainskykh dilovykh dokumentiv k. XVI – poch. XVII st.: Na materialakh Lvivskoho Stavropihiiskoho bratstva* [Lexicon of Ukrainian business documents of the 16th – early 17th c.: Based on materials from the Lviv Stavropigian Brotherhood]. Kyiv, 164 s. (in Ukrainian)

Подано до редакції 16.09.2025 року
Прийнято до друку 11.10.2025 року